

Bijlage behorende bij hoofdstuk 3 van het SER advies Kindvoorzieningen Schematisch overzicht van de wetenschappelijke literatuur op het gebied van voorschoolse educatie en opvang

---

Toelichting

In de onderstaande schema's wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste studies op het gebied van voorschoolse educatie en opvang (in de internationale literatuur 'Early Childhood Education and Care, ECEC, genoemd) en arbeidsparticipatie. Hierbij is de nadruk gelegd op overzichtsstudies en studies van vooraanstaande wetenschappers en instituties. De effectiviteit van de interventies wordt in het schema in drie stappen uiteengezet. Allereerst wordt bekeken welke effecten het programma heeft gehad. Vervolgens wordt gedifferentieerd tussen verschillende typen kinderen/vrouwen en kijken we voor wie de interventie meer en minder effectief was. Het is immers waarschijnlijk dat de effectiviteit van een programma verschilt omdat verschillende behoeften en achterstanden leven binnen de doelgroep. Tenslotte wordt stilgestaan bij de kenmerken van de relevante omstandigheden waaronder de interventie is geïmplementeerd. Deze evaluatiebenadering is gebaseerd op het 'Realistisch Evalueren' perspectief van Ray Pawson en Nick Tilly. Bij het interpreteren van de resultaten is het van belang op te merken dat het vaak niet met zekerheid te zeggen is of het om een causaal effect gaat.

De onderstaande tabellen zijn de bouwstenen voor de bespreking van de literatuur in Hoofdstuk 3. Tabel 1 en 2 geven een overzicht van de Nederlandse en internationale studies naar de invloed van kindvoorzieningen op de ontwikkeling van kinderen. Deze tabellen worden in paragraaf 3.3 (over de invloed op de ontwikkeling van kinderen) en 3.4 (over de effecten op kinderen met een achterstand) besproken. Tabel 3, 4 en 5 geven een overzicht van de Nederlandse en internationale literatuur over de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en vormen de basis van paragraaf 3.5.

Tabel 1. Nederlandse studies naar de ontwikkeling van kinderen met en zonder achterstand

<i>Wat wordt onderzocht?</i>	<i>Wat werkt...</i>	<i>..voor welke kinderen..</i>	<i>...en onder welke omstandigheden?</i>
Broekhuizen (2015)			
Kinderopvang	Hogere kwaliteit kinderopvang leidt tot sociaal competentere gedrag.	Kinderen met een lagere zelfregulatie zijn gevoeliger voor de emotionele kwaliteit van kinderopvang. Er is geen sprake van een compensatie-effect. De kwaliteit van de zorg thuis en op de opvang versterken elkaar eerder.	Er is niet naar verdere randvoorwaarden voor de kwaliteit gekeken. Wel had de kwaliteit positievere effecten als kinderen meer dan drie dagen gingen.
Fukkink, Jillink en Oostdam (2015)			
Deze meta-analyse van 21 (deel)studies richt zich op Nederlandse studies naar de samenhang tussen Vve en uitkomsten voor kinderen. Dit wordt gedaan door kinderen met Vve te vergelijken met kinderen die geen Vve hebben gekregen.	Er zijn geen verschillen in de prestaties van kinderen die wel en geen Vve hebben ontvangen.	Er is niet gedifferentieerd tussen kinderen met verschillende kenmerken. Doordat er geen gebruik is gemaakt van experimenten is niet uit te sluiten dat de kinderen Vve hebben ontvangen op voorhand al van de kinderen zonder Vve verschilden. Er is ook niet gekeken naar de implementatie van de programma's.	Er wordt gewezen op het belang van pedagogische proceskwaliteit, maar dit wordt niet gekwantificeerd.
De Haan, Leseman & Elbers (2011)			
Voorscholen & peuterspeelzalen Utrecht- een vergelijking tussen: - centra met en zonder Vve programma - gemengde en niet-gemengde groepen - meer/minder leidster-gestuurde activiteiten Hierbij is gekeken naar (ontluikende) taal en rekenvaardigheid	Er zijn geen verschillen gevonden tussen kinderen die wel en geen Vve programma hebben gevolgd. Kinderen met een risico op (taal)-achterstanden gaan in <i>gemengde</i> groepen sneller vooruit. Kinderen in groepen met meer leidster-gestuurde activiteiten hebben betere taal en rekenvaardigheid.	Deze studie richt zich op kinderen met een achterstand. Effect van menging sterker voor kleuters. Sterkere positieve effecten voor allochtone kinderen Er zijn geen experimenten uitgevoerd dus mogelijk verschilden de kinderen in de verschillende typen groepen al op voorhand van elkaar.	Het Vve programma werd beperkt geïmplementeerd: mogelijk verklaart dit waarom er geen effect is gevonden

Wat wordt onderzocht?	Wat werkt...	..voor welke kinderen..	...en onder welke omstandigheden?
De Haan et al. (2013)			
<p>Onderzocht wordt wat de invloed is van:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de diversiteit van de sociaaleconomische statussen binnen de groep - de implementatie van (Vve-) programma's gericht op kinderen met een achterstand - de hoeveelheid docent-gestuurde activiteiten <p>..op de taal en rekenvaardigheden van 3 tot 6 jarige kinderen met een achterstand</p> <p>De studie is uitgevoerd in voorschoolse educatie instellingen en in de kleuterklas.</p>	<p>Het blijkt dat de leereffecten van achterstandskinderen groter zijn;</p> <ul style="list-style-type: none"> - in klassen waarin ook kinderen zonder achterstand aanwezig zijn - en docenten gericht inzetten op taal en rekenactiviteiten <p>Er werd geen samenhang gevonden tussen de aanwezigheid van specifieke (Vve) programma's en de vaardigheden van kinderen. De auteurs suggereren dat dit verklaard kan worden door een matige implementatie.</p>	<p>De studie richt zich specifiek op kinderen met een achterstand, maar heeft binnen deze groep niet verder gedifferentieerd.</p>	<p>De studie suggereert dat de mate van implementatie cruciaal is voor het effect van Vve-programma's.</p> <p>Ook bleken de meeste docenten activiteiten in grote groepen uit te voeren, terwijl instructies in kleine groepen effectiever zijn.</p> <p>De professionele vaardigheden van de docent zijn dan ook cruciaal voor de effectiviteit van voorschoolse educatie.</p>
<p>Helmerhorst c.s. (2015)</p> <p>Er wordt gekeken naar verandering in de kwaliteit van opvang in Nederland tussen 2005 en 2008.</p>	<p>De kwaliteit is tussen '05 en '08 achteruit gegaan. Bijna de helft van de instanties scoort onder de minimumeisen.</p> <p>Personeel scoort relatief hoog op de verzorgende vaardigheden maar laag op onderwijsvaardigheden</p> <p>De kwaliteit is lager als er meer jonge kinderen in de groep zitten.</p>	<p>De studie is gedaan onder algemene kinderopvangcentra.</p>	<p>Dit en eerder onderzoek in Nederland suggereert dat de kwaliteit van opvang daalt als gevolg van:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) een toename van het aantal kinderen bij een tekort aan goed personeel. 2) Een vervanging van gespecialiseerde opleidingen door algemene opleidingen die zich niet specifiek op jonge kinderen richten. 3)

Wat wordt onderzocht?	Wat werkt...	..voor welke kinderen..	...en onder welke omstandigheden?
Veen c.s. (2013a) - o.b.v. cohortstudie pre-Cool			
Dit rapport omvat twee delen:			
a) een overzicht van de literatuur over Vve	Nederlands onderzoek voor 2009 heeft weinig positieve effecten van Vve programma's gevonden. Dit komt deels door beperkingen in de onderzoeksdesigns. De invloed van storende factoren als slechte implementatie en/of onvoldoende deelname kan niet worden uitgesloten.	-	Randvoorwaarden voor kwaliteit worden in NL vaak onvoldoende gewaarborgd. Voorbeelden die genoemd worden zijn dubbele bezetting, gunstige staf-kind ratio en voldoende intensieve deelname.
b) Een eigen studie naar de aansluiting tussen voorschoolse en vroegschoolse periode	Kinderen waarbij er een aansluiting was tussen de voorschoolse- en vroegschoolse periode scoorden <i>slechter</i> op cognitieve en sociale vaardigheden.	Dit onderzoek suggereert dat Vve minder effect heeft op kinderen (i) met risicofactoren in het gezin en (ii) die slechts voor een korte duur of een kort aantal uren per week deelnemen Omdat er bij de doelgroepkinderen meer werd ingezet op een goede aansluiting, maar deze groep ook meer problemen ervaart, is er mogelijk geen sprake van een causaal effect van deelname op problemen. Het is dus niet uit te sluiten dat de problemen groter waren geweest als de aansluiting slechter was geweest.	-

Wat wordt onderzocht?	Wat werkt...	..voor welke kinderen..	...en onder welke omstandigheden?
Veen c.s. (2013b) – o.b.v. cohortstudie pre-Cool			
<p>Verschillen in de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling bij de start in de basisschool tussen kinderen die:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Niet deelnamen aan een voorschoolse voorziening - Deelnamen aan een peuterspeelzaal - Deelnamen aan een kinderdagverblijf <p>Binnen de kindvoorzieningen is onderscheid gemaakt tussen instellingen met of zonder een Vve-programma.</p> <p>Ook is bekeken of kinderen (ook nog) naar een oppas of gastgezin zijn gegaan.</p>	<p>“Kinderen uit kinderdagverblijven hebben een cognitief betere start bij de instroom in de basisschool dan kinderen uit peuterspeelzalen”</p> <p>Dit verschil blijft staan als er rekening wordt gehouden met achtergrondkenmerken en de aanwezigheid van Vve-programma’s. Kinderen die naar een oppas of gastgezin hadden de beste uitgangspositie.</p> <p>De auteurs sluiten niet uit dat er sprake is van een selectie-effect waarbij kinderen met meer problemen vaker naar een peuterspeelzaal gaan en vaker Vve krijgen.</p>	<p>Hier is niet specifiek naar gekeken.</p>	<p>Het verschil kan mogelijk deels verklaard worden door de intensiteit van de programma’s. De kinderen die naar de opvang gingen, gingen voor een groter aantal uren in de week.</p>
De Schipper, van Ijzendoorn & Tavecchio (2004)			
<p>In deze studie is naar de fragmentatie van de zorgarrangementen voor kinderen tussen de 6 en 30 maanden gekeken.</p>	<p>Kinderen die naar een kleiner aantal typen opvang gaan, tonen minder internaliserend probleem gedrag en zijn gelukkiger op de opvang.</p>	<p>Het stressniveau van de moeder speelt eveneens een rol. Kinderen van moeders die veel stress ervaarden hadden meer problemen op de opvang.</p>	<p>-</p>
Singer et al. (2012)			
<p>Deze studie onderzoekt hoe pedagogisch medewerkers kinderen om kunnen laten gaan met conflicten</p>	<p>Indien medewerkers kinderen op de juiste manier benaderen en actief inzetten op het verzoenen van de kinderen, leren kinderen beter met conflict omgaan.</p>	<p>-</p>	<p>-</p>

Wat wordt onderzocht?	Wat werkt...	..voor welke kinderen..	...en onder welke omstandigheden?
Slot (2014) - o.b.v. cohortstudie pre-Cool			
Deze studie onderzoekt de invloed van de kwaliteit van de begeleiding op kinderdagverblijven en peuterspeelzalen op kinderen	Emotionele ondersteuning bevordert de woordenschat en educatieve ondersteuning bevordert de selectieve aandacht. Vrij spel vermindert de vaardigheden, maar begeleid 'doen alsof' spel bevordert dit juist.	De studie laat zien dat kinderen met een achterstand vaak betere begeleiding krijgen. Dit volgt uit het Nederlandse beleid waarin kinderen met een achterstand meer hulpbronnen krijgen toegewezen.	Continue professionele ontwikkeling verbetert de proceskwaliteit. Ook is het belangrijk dat medewerkers kinderen begeleiden bij het spelen.

Tabel 2. Internationale (overzichts)studies naar de ontwikkeling van kinderen met en zonder achterstand

N.B. De onderzoeken die in dit overzicht zijn opgenomen zijn geselecteerd op basis van hun belang in het wetenschappelijke veld, hun invloed op het maatschappelijke debat en de suggesties van de experts. De overzichtstudies halen voor een belangrijk deel dezelfde studies aan.

Wat wordt onderzocht?	Wat werkt...	..voor welke kinderen..	...en onder welke omstandigheden?
Baker et al. (2015)			
<p>Deze studie kijkt naar de invloed van een beleidswijziging in Québec (Canada) in 1997, waardoor betaalbare kinderopvang werd uitgebreid.</p> <p>Er wordt zowel naar cognitieve als niet-cognitieve korte en langetermijneffecten gekeken.</p>	<p>Deze studie vindt vooral negatieve effecten van de beleidswijzigingen. De non-cognitieve vaardigheden van kinderen namen af en dit had ook op de lange termijn negatieve gevolgen voor gezondheid, geluk en criminaliteit.</p>	<p>Er zijn verschillen tussen jongens en meisjes, maar met name in de typen uitkomsten.</p>	<p>Er is niet naar de rol van de kwaliteit van de opvang gekeken.</p>
Barnett (2011)			
<p>Intensieve educatieve programma's in de Verenigde Staten gericht op kinderen uit gezinnen met een achterstand. De programma's worden gekenmerkt door:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Lange duur - Breed curriculum - Hoog opleidingsniveau personeel - Uitgebreid contact met ouders <p>Ook worden grootschalig educatieve programma's onderzocht.</p>	<p>De intensieve programma's hebben positieve korte- en langetermijneffecten op onder andere:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Het IQ en schoolsucces - Gedragsproblemen - Gezondheid - Inkomen - Delinquent gedrag <p>De effecten van de grootschalige programma's zijn inconsistent.</p>	<p>De intensieve programma's zijn gericht op kinderen met een lage sociaaleconomische status en de positieve effecten hebben dus met name betrekking op deze groep.</p> <p>Er worden geen indicaties gevonden dat het beter is als kinderen vóór driejarige leeftijd beginnen.</p>	<p>De programma's hebben betere resultaten als:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Er intensiever contact met de ouders is - Het curriculum beter ontwikkeld is en de docent kinderen actief en gericht begeleid - Personeel hoger opgeleid is en de werkomstandigheden gunstiger zijn (salaris, welzijn).

Wat wordt onderzocht?	Wat werkt...	..voor welke kinderen..	...en onder welke omstandigheden?
Bachmuller c.s. (2014)			
<p>In deze Deense studie wordt gekeken hoe kinderen met verschillende achtergronden reageren op variaties in de kwaliteit van opvang. De uitkomstmaat is het schoolsucces van de kinderen aan het einde van de basisschool.</p>	<p>Kinderen halen hogere cijfers als ze naar opvang zijn geweest:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Met hogere personeel:kind ratio;s - Met hoger aandeel mannelijk personeel - Waar het personeel een formele 'preschool' opleiding had gevolgd. <p>De etnische samenstelling van het personeel deed er niet toe.</p>	<p>Jongens profiteren meer dan meisjes. De stabiliteit van het personeel is alleen van belang voor kinderen met een niet-Deense achtergrond. Er is niet naar SES gekeken.</p>	<p>-</p>
Bradley & Lowe Vandell (2007)			
<p>De focus van het onderzoek ligt op universele kinderopvang wereldwijd.</p>	<p>Er worden effecten gevonden van de kenmerken van de opvang op taalontwikkeling, cognitieve en sociale vaardigheden, schoolsucces, gedragsproblemen, de relatie met ouders en gezondheid.</p>	<p>De positieve effecten op taal zijn sterker voor kinderen met een achterstand.</p> <p>Grotere kans op gedragsproblemen voor kinderen die op jongere leeftijd met opvang beginnen, die meer moeite hebben in het contact met anderen, en wiens ouders weinig ondersteuning bieden.</p>	<p>Een hoge dosering (van meer dan 30 uur) gaat samen met meer gedragsproblemen. Ook zijn er meer gedragsproblemen in grotere centra.</p> <p>Meer positieve effecten als de kwaliteit van de opvang beter is (zowel structurele als proceskwaliteit).</p>
Burger (2010)			
<p>Educatieve programma's en programma's gericht op de opvang van kinderen worden onderzocht.</p> <p>Er wordt gekeken naar de rol van:</p> <ul style="list-style-type: none"> - De duur van opvang/educatie - Het type opvang - De leeftijd van het kind - De kwaliteit - Beleid van scholen - Het contact met ouders 	<p>De overgang naar de basisschool is makkelijker voor kinderen die aan voorschoolse educatie/opvang hebben deelgenomen.</p> <p>De effecten op schoolsucces zijn minder eenduidig, hoewel ook hier veel studies positieve effecten vinden.</p> <p>De effecten zijn sterker op de korte termijn dan op de lange termijn.</p>	<p>De resultaten suggereren dat kinderen met een achterstand evenveel of meer van voorschoolse educatie/opvang profiteren vergeleken met kinderen zonder achterstand.</p>	<p>De effecten zijn sterker als:</p> <ul style="list-style-type: none"> - De kwaliteit van de programma's hoger is - Ouders meer betrokken zijn

Wat wordt onderzocht?	Wat werkt...	..voor welke kinderen..	...en onder welke omstandigheden?
Elango, Garcia, Heckman & Hojman (2015)			
<p>Deze studie is een synthese van de literatuur waarbij ook nieuwe analyses zijn gedaan.</p> <p>Er wordt zowel naar doelgroepprogramma's als naar universele programma's gekeken</p>	<p>Voor kinderen met een achterstand worden in zowel de doelgroep- als in de universele programma's positieve effecten gevonden.</p>	<p>De effecten zijn sterker voor kinderen met een achterstand omdat het kwaliteitsverschil tussen de thuissituatie en de opvang voor hen groter is.</p>	<p>De kwaliteit van de programma's is bepalend voor de effecten.</p>
Felfe & Lalive (2013)			
<p>De onderzoek met Duitse data onderzoekt of kinderen die naar kinderopvang gaan meer cognitieve en niet-cognitieve vaardigheden hebben.</p>	<p>Over de hele linie worden er positieve effecten gevonden.</p> <p>Extra analyses laten zien dat kinderen profiteren omdat (i) kinderen die meer naar de opvang gaan niet minder 'quality' tijd met hun moeders doorbrengen en (ii) deze moeders meer werken en zo het inkomen vergroten.</p>	<p>De effecten zijn over het algemeen sterker voor kinderen uit lage SES gezinnen. Dit geldt echter niet voor alle uitkomsten: zo zijn er geen verschillen voor de sociale en motorische vaardigheden..</p> <p>Simulaties suggereren daarnaast dat juist de kinderen die minder vaak naar de opvang gaan, daar het meest van profiteren.</p>	<p>De effecten zijn sterker in regio's met meer migranten, hoge arbeidsmarktparticipatie onder vrouwen en met hoge geboortecijfers.</p>
Felfe c.s. (2015)			
<p>De onderzoekers kijken naar de gevolgen van een uitbreiding van het Spaanse kindvoorzieningsysteem begin jaren 90. Ze gebruiken hier een quasi-experimenteel design voor.</p>	<p>Er wordt een sterk effect gevonden op de leesvaardigheid van kinderen. Het effect op de kans om te blijven zitten is zwakker.</p>	<p>De effecten zijn sterker voor meisjes en kinderen met een lage SES.</p>	<p>De auteurs benadrukken dat de kwaliteit van zorg cruciaal is.</p>
Hale-Jinks et al (2006)			
<p>In dit overzichtsartikel wordt uiteen gezet wat de oorzaken en gevolgen van verloop onder personeel zijn. Hierbij is in het bijzonder aandacht voor de gevolgen voor kinderen en de kwaliteit van zorg.</p>	<p>Gevolgen van verloop zijn o.a. een lagere kwaliteit van zorg, een toename van de stress bij de collega's die blijven en financiële kosten voor de instelling, Ook is het voor kinderen moeilijk om aan nieuw personeel te wennen.</p>	<p>Hier wordt niet op in gegaan.</p>	<p>N.v.t.</p> <p>De oorzaken van verloop worden wel besproken: Deze zijn o.a. ongunstige arbeidsvoorwaarden, werkstress en onvoldoende training.</p>

<i>Wat wordt onderzocht?</i>	<i>Wat werkt...</i>	<i>..voor welke kinderen..</i>	<i>...en onder welke omstandigheden?</i>
Havnes & Mogstad (2011)			
De auteurs onderzoeken de langetermijn effecten van een grootschaalse uitbreiding van de kinderopvang in Noorwegen in 1978.	De uitbreiding had sterke positieve effecten op het school- en arbeidsmarktsucces van kinderen. Ook verminderde dit de afhankelijkheid van de sociale zekerheid.	Met name meisjes en kinderen met laag opgeleide moeders profiteerden.	-
Havnes & Mogstad (2014)			
Deze studie bouwt voort op de studie uit 2011.	In deze studie wordt naar de inkomensverdeling gekeken.	De effecten lijken met name gunstig te zijn voor kinderen uit de lage inkomensgroepen. Voor de kinderen uit hoge inkomensgroepen leidde de uitbreiding tot een daling van hun latere inkomsten.	De auteurs benadrukken dat de uitbreiding niet samen is gegaan met een verslechtering van de kwaliteit. Er wordt echter geen vergelijking gemaakt tussen programma's met verschillende kwaliteitsniveaus.
Van Huizen & Plantenga			
In deze meta-analyse wordt onderzocht onder welke omstandigheden ECEC positieve effecten heeft op de ontwikkeling van kinderen, of er sprake is van langetermijneffecten en welke groep het meeste profijt ervaren van ECEC.	De effecten zijn wisselend. Ongeveer één derde van de schattingen op een positieve invloed duidt, één op de vijf schattingen een schadelijk effect laat zien, en de overige 45% suggereert dat er géén effect is ¹ . De effecten in Europa zijn gunstiger dan in de VS en Canada. De langetermijneffecten lijken gunstiger te zijn dan de kortetermijneffecten.	De positieve effecten van ECEC zijn duidelijker zichtbaar bij kinderen met een achterstand. Bij kinderen zonder achterstand worden er zowel positieve als negatieve effecten gevonden.	Hoge kwaliteit programma's zorgen voor meer gunstige uitkomsten. De startleeftijd en intensiteit lijken er niet toe te doen.

¹ In totaal zijn 253 schattingen uit 30 studies geanalyseerd. De geanalyseerde studies zijn tussen 2005 en 2015 uitgekomen.

Wat wordt onderzocht?	Wat werkt...	..voor welke kinderen..	...en onder welke omstandigheden?
Leseman (2009)			
<p>Deze overzichtsstudie bespreekt onderzoek naar kwantiteit en kwaliteit van voorschoolse educatie en opvang gericht op kinderen met een achterstand. Het onderzoek bevat 30 landen uit het Eurydice-netwerk.</p>	<p>Voorschoolse educatie en kinderopvang hebben, indien de programma's van voldoende kwaliteit zijn, positieve korte en lange termijneffecten op het welzijn en de ontwikkeling van kinderen.</p>	<p>De effecten voor kinderen met een achterstand zijn groter, maar de kans is ook groter dat zij in lagere kwaliteit zorg participeren.</p>	<p>Combinatieprogramma's zijn het meest succesvol:</p> <ul style="list-style-type: none"> - onder wetenschappelijke supervisie ontwikkeld en uitgevoerd - gekenmerkt door kleine groepen, veel persoonlijke aandacht, gunstige arbeidsvoorwaarden voor personeel en stabiel personeel - extra ondersteuning voor ouders worden <p>Programma's zijn eveneens efficiënter indien ze intensiever zijn.</p>
Lowe Vandell & Wolfe (2000)			
<p>Deze studie stelt de vraag of de kwaliteit van kinderopvang de ontwikkeling van kinderen ten goede komt en tegen welke kosten.</p> <p>Het is een overzichtsstudie, voornamelijk gericht op de VS</p>	<p>De auteurs halen studies aan die suggereren dat als de proces en structurele kwaliteit hoger is kinderen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - gelukkiger zijn - betere sociale banden ontwikkelen - zich cognitief beter ontwikkelen <p>Lange termijn effecten zijn onder andere:</p> <ul style="list-style-type: none"> - meer schoolsucces en een hoger IQ - een grotere kans om naar de universiteit te gaan - minder delinquent gedrag 		

Wat wordt onderzocht?	Wat werkt...	..voor welke kinderen..	...en onder welke omstandigheden?
Melhuis et al. (2015)			
De kwantiteit en kwaliteit van voorschoolse educatie en opvang in negen Europese landen	Ook hier worden de potentiële baten van voorschoolse educatie en zorg benadrukt, maar wordt ook aangetoond dat de kwaliteit van het programma een belangrijke voorwaarde is.	Veel van de besproken programma's richten zich op kinderen met een achterstand.	Sterkere effecten indien de proces- en structurele kwaliteit hoger is: <ul style="list-style-type: none"> - positieve en responsieve interacties tussen kind en personeel - goed getraind en gecommiteerd personeel - veilige en schone centra die goed toegankelijk zijn voor ouders - gunstige personeel:kind ratio's en groepsgrootte - management dat consistentie garandeert - verantwoord HR-beleid dat continuïteit, stabiliteit en goede scholing garandeert - een geschikt en nuttig curriculum
Morrissey (2009)			
In deze Amerikaanse studie wordt onderzocht wat de gevolgen zijn van 'lappendeken'- constructies, waarbij kinderen gebruik maken van meerdere vormen van opvang.	Kinderen die gebruik maken van meerdere vormen van opvang vertonen meer gedragsproblemen en minder pro-sociaal gedrag.	De effecten zijn sterker bij jongere kinderen en meisjes. Er is niet naar SES gekeken.	De studie is uitgevoerd in de VS. Onderzoek uit Australië onderschrijft de bevindingen (Claessens & Chen, 2013).
OECD/ European Commission (2012)			
In dit onderzoek is gekeken naar de samenhang tussen deelname aan voorschoolse educatie en de PISA score van kinderen	Kinderen die deel hebben genomen aan voorschoolse educatie halen hogere PISA scores. Ook doen landen met meer ECEC het over het algemeen beter op de PISA vergelijkingen.	-	-

Wat wordt onderzocht?	Wat werkt...	..voor welke kinderen..	...en onder welke omstandigheden?
Penn (2009) – In opdracht van de Europese commissie			
De kwantiteit en kwaliteit van voorschoolse educatie en opvang	<p>Vve programma's met een hoge kwaliteit vergroten:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Schoolsucces - Sociale ontwikkeling van kinderen <p>Programma's met een lage kwaliteit kunnen ook schadelijk zijn.</p>	<p>Alle kinderen profiteren en kinderen met een achterstand profiteren meer.</p> <p>Kinderen met een achterstand zijn echter eveneens gevoeliger voor de schadelijke effecten van programma's met een lage kwaliteit</p>	<p>Cruciale factoren voor de kwaliteit van Vve programma's:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Goede training, salarissen en werkcondities personeel - De kwaliteit van het curriculum - Een lage personeel:kind ratio - Betrokkenheid van ouders - Goede monitoring en evaluatie <p>Risico's van targeting:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Lastig de grenzen en plaatsing te bepalen & kan stigmatiseren
Unicef (2008)			
De kwantiteit en kwaliteit van voorschoolse educatie en opvang	Sterke nadruk op de positieve korte én langetermijneffecten van ECEC.	"...much of the evidence suggests that the largest benefits flow to children from the most disadvantaged families..."	<p>Betere effecten als programma's...</p> <ul style="list-style-type: none"> - door worden getrokken naar de basisschool - intensiever zijn
Walters (2015)			
De auteur onderzoekt variaties in de effectiviteit van het Amerikaanse Head Start project.	Het gemiddelde effect van het programma op cognitieve en niet-cognitieve uitkomsten is positief gedurende het programma maar verdwijnen snel als kinderen het programma verlaten.	Kortetermijneffecten zijn sterker voor kinderen met lager opgeleide moeders.	<p>Er is sprake van grote variatie tussen de centra. De effectiviteit is hoger in centra:</p> <ul style="list-style-type: none"> - waar kinderen de hele dag naar toe gaan - die ouders thuis bezoeken <p>Er worden geen effecten gevonden van:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de aanwezigheid van een curriculum - opleiding van de leidsters - groepsgrootte.

Tabel 3. Nederlandse (overzichts)studies naar de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen

N.B. In de tabel wordt met de afkorting [CS] aangegeven als de studie gebaseerd is op cross-sectionele data (data die slechts op één moment verzameld is). Bij dergelijke studies is het problematisch om conclusies over de oorzaak-gevolgrelaties te trekken.

<i>Wat wordt onderzocht?</i>	<i>Wat werkt...</i>	<i>..voor welke vrouwen..</i>	<i>...en onder welke omstandigheden?</i>
Akgündüz (2014)			
De invloed van de kwaliteit van kinderopvang (zoals gemeten in het pre-cool onderzoek) op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen.	Er is geen samenhang tussen de kwaliteit en de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen gevonden.	Er wordt geen onderscheid tussen verschillende groepen vrouwen gemaakt	De auteur suggereert dat het voor ouders moeilijk kan zijn om de kwaliteit van opvang in te schatten en dat dit mogelijk verklaart waarop ouders hier niet op reageren.
Bettendorf, Jongen & Muller (2015), Labour Economics			
Het effect van de verhoging van de kinderopvangsubsidie op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen wordt onderzocht door middel van een difference-in-differences analyse voor de jaren 2005-2009.	De verhoging in de subsidie heeft tot een geschatte toename van 30.000 voltijd banen onder vrouwen geleid. Dat is een stijging van de arbeidsparticipatie van 3%.	Moeders met kinderen jonger dan twaalf jaar.	-
Jongen, Bettendorf & Muller. 2011. Ex post analyse effect kinderopvangtoeslag op arbeidsparticipatie. CPB			
Het effect van de beleidswijzigingen over de periode 2005-2009 op de arbeidsmarktparticipatie en het aantal gewerkte uren van vrouwen met jonge kinderen wordt onderzocht. Dit gebeurt door middel van een difference-in-differences analyse.	Voor zowel de arbeidsparticipatie als het aantal gewerkte uren wordt een positief effect gevonden: de beleidswijzigingen hebben de participatie van vrouwen met jonge kinderen met 2,5 procentpunt verhoogd.	Er worden sterkere effecten gevonden voor alleenstaande vrouwen en voor vrouwen met een middelbaar of hoog opleidingsniveau. Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat de ouderbijdrage voor laagopgeleide moeders nauwelijks gewijzigd is.	-
Jongen, de Boer & Dekker. 2015. De effectiviteit van fiscaal participatiebeleid. CPB			
Er wordt gebruik gemaakt van het MICSIM simulatiemodel om cross-sectioneel te onderzoeken hoe bepaalde groepen op de lange termijn reageren op financiële prikkels.	-	Vrouwen met jonge kinderen reageren relatief sterk op financiële prikkels. Een verhoging van de kinderopvangtoeslag leidt voor deze groep dan ook tot een grotere arbeidsparticipatie.	

Wat wordt onderzocht?	Wat werkt...	..voor welke vrouwen..	...en onder welke omstandigheden?
Jongen, 2010. Child care subsidies revisited. Den Haag: CPB			
Het effect van kinderopvangsubsidies op de arbeidsmarktparticipatie van ouders wordt onderzocht in het licht van de verhoging van de toeslagen in 2005-2009. Dit gebeurt door middel van het MICSIM simulatiemodel.	De beslissing wel of niet te werken en hoeveel uur te werken wordt maar beperkt beïnvloed door de subsidie voor kinderopvang. Ondanks de gedaalde kosten is de arbeidsparticipatie van vrouwen van 20-50 met een kind van 0-12 niet uitzonderlijk gestegen vergeleken met de arbeidsparticipatie van vrouwen van 20-50 zonder kinderen.	-	-
Michiels, Huynen & Dirven, ESB (2015)			
Een beleidsanalyse wordt uitgevoerd voor de periode 2009-2013 waarin de eigen bijdrage aan de kinderopvang is gestegen. Er wordt gebruik gemaakt van een difference-in-differences analyse.	De grotere eigen bijdrage lijkt niet gepaard te zijn gegaan met een afnemende arbeidsparticipatie of een kleiner aantal gewerkte uren.	Er wordt gekeken naar vrouwen tussen de 20 en 49 jaar oud met een kind van 0-11 jaar, maar niet tussen verschillende typen vrouwen gedifferentieerd.	In de periode 2009-2013 was er sprake van een economische crisis en is de ouderbijdrage gestegen
Portegijs et al., Krimp in de kinderopvang, SCP (2014)			
Onderzocht wordt wat de effecten zijn van de bezuinigingen in de kinderopvang op de arbeidsparticipatie van vrouwen. [CS]	Er wordt geen grote afname in de arbeidsparticipatie van vrouwen gevonden. Formele opvang wordt wel vervangen door informele opvang.	Voor alleenstaande ouders lijkt er wel een effect te zijn. De hogere kosten zijn voor deze groep samen gegaan met een vermindering van de arbeidsmarktparticipatie.	Het onderzoek wordt uitgevoerd in het licht van de beleidswijzigingen van 2005-2009 en 2010-2013.
Voltman, de Boer & Erken, ESB (2011)			
Een analyse van de participatie-effecten van de wijzigingen in de kinderopvangsubsidies in Nederland tussen 2005 en 2009. In deze periode zijn de ouderbijdragen gedaald. Er wordt gebruik gemaakt van een difference-in-differences analyse.	Er wordt gevonden dat het kinderopvangbeleid een positief effect heeft gehad op de arbeidsparticipatie: die is gestegen met 4,7 procentpunt, ongeveer 50.000 extra banen.	De onderzochte groep bestaat uit vrouwen, exclusief studenten, tussen de 25 en 45 jaar met een jongste kind onder de 12 jaar.	In de periode 2005-2009 is de ouderbijdrage gedaald.

Tabel 4. Internationale (overzichts)studies naar de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen

N.B. Studies die gebaseerd zijn op data uit één jaar zijn aangeduid met de afkorting CS (van Cross-sectionele studie). Bij dergelijke studies zijn geen uitspraken te doen over de oorzaak-gevolgrelaties.

<i>In welk land heeft het onderzoek plaatsgevonden en wat wordt onderzocht??</i>	<i>Wat is het effect op de arbeidsparticipatie van vrouwen?</i>	<i>Wat is het effect op het gebruik van kinderopvang?</i>	<i>Onder welke omstandigheden?</i>
Baker et al. (2008)			
Canada. De invloed van een verlaging van de kosten voor kinderopvang op het gebruik ervan en de arbeidsparticipatie van vrouwen wordt onderzocht.	De arbeidsparticipatie van vrouwen is gegroeid.	Het gebruik van opvang is gestegen, hoewel het erop lijkt dat een derde van de moeders daarvoor ook al werkte en informele opvang gebruikte.	
Bauernschuster & Schlotter (2015)			
Duitsland	De uitbreiding van kinderopvang heeft een positief effect op de arbeidsparticipatie van moeders (6 procentpunt).		
Berlinski and Galiani (2007)			
Argentinië. Onderzocht wordt wat de effecten van een nieuw kinderopvangprogramma en de daarmee gepaarde dalende kosten en het stijgend aantal opvangplaatsen voor ouders worden onderzocht zijn op het gebruik van opvang en de arbeidsparticipatie van moeders.	De arbeidsparticipatie van vrouwen is gestegen.	Ook het gebruik van kinderopvang is gestegen na invoering van het nieuwe programma.	
Del Boca & Vuri (2007)			
Italië. Kosten van kinderopvang.	Als de kosten voor kinderopvang omlaag gaan, stijgt de arbeidsparticipatie significant.	Als de kosten van kinderopvang omlaag gaan, stijgt het gebruik ervan significant.	Mits kinderopvang voldoende beschikbaar is.
Del Boca (2015)			
Meta-analyse van verschillende internationale studies naar de kosten van kinderopvang.	Als de kosten voor kinderopvang omlaag gaan, stijgt de arbeidsparticipatie significant.	-	De effecten zijn sterker voor achterstandsgezinnen.
Felfe et al., 2013			

Zwitserland. Het verschil in kinderopvang tussen kantons en in hoeverre dit de arbeidsparticipatie van vrouwen beïnvloedt wordt onderzocht	Het aanbieden van kinderopvang heeft een positief effect op het aantal moeders dat fulltime werkt, maar een negatief effect op het aantal vaders dat fulltime werkt.		
Gustafsson & Stafford (1992)			
Zweden Kosten van kinderopvang. [CS]	In de jaren 80 werkten Zweedse moeders vaker in gemeenten waar de kosten van opvang lager waren en er meer plaatsen beschikbaar waren.	Er is deels sprake van substitutie tussen informele en formele kinderopvang.	De prijs speelt een grotere rol in gebieden waar meer kinderopvangplekken zijn.
Havnes & Mogstad (2011)			
Norwegen. Kosten van kinderopvang	Er wordt geen significant effect gevonden van de kosten van kinderopvang op de arbeidsparticip.	Als de kosten van kinderopvang omlaag gaan, stijgt het gebruik ervan significant.	-
<i>In welk land heeft het onderzoek plaatsgevonden?</i>	<i>Wat is het effect op de arbeidsparticipatie van vrouwen?</i>	<i>Wat is het effect op het gebruik van kinderopvang?</i>	<i>Onder welke omstandigheden?</i>
Kornstad & Toresen (2002)			
Norwegen. Kosten van kinderopvang.	Als de kosten voor kinderopvang omlaag gaan, stijgt de arbeidsparticipatie significant.	-	Het effect is groter in gebieden waar kinderopvang voldoende beschikbaar is.
Kreyenfield & Hank (1999)			
Duitsland. Kosten van kinderopvang.	Er wordt geen significant effect gevonden van de kosten van kinderopvang op de arbeidsparticipatie.	-	-
Lefebvre and Merrigan (2008)			
Canada. De invloed van een verlaging van de kosten voor kinderopvang op het gebruik ervan en de arbeidsparticipatie van vrouwen wordt onderzocht.	De verlaging van de kosten is gepaard gegaan met een stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen.		
Low Vandell & Wolfe (2000)			
Verenigde Staten (overzichtsstudie) . Kosten van kinderopvang.	Suggereert dat moeders die ontevreden zijn met de opvang, vaker minder gaan werken of geheel stoppen.	Hoge kwaliteit opvang hangt positief samen met arbeidsmarktparticipatie van lage SES moeders.	

Nollenberger and Rodríguez-Planas, 2015			
Spanje. Onderzocht wordt wat het effect is van het aanbieden van fulltime publieke opvang op de arbeidsparticipatie van vrouwen. Door deze maatregel wordt het totaal aantal beschikbare plaatsen uitgebreid.	Voor elke tien extra kinderen die gebruik maken van kinderopvang, gaan twee extra moeders werken. Vooral moeders met meer dan twee kinderen en moeders boven de dertig gaan meer werken.		In Spanje is de arbeidsparticipatie van vrouwen relatief laag.
Powell (1997)			
Canada. Kosten van kinderopvang. [CS]	Indien de kosten van kinderopvang hoger liggen, is de kans dat vrouwen (voltijds) werken groter.	-	-
Viitanen (2005)			
Verenigd Koninkrijk. Kosten van kinderopvang.	Als de kosten voor kinderopvang omlaag gaan, stijgt de arbeidsparticipatie significant.	Als de kosten van kinderopvang omlaag gaan, stijgt het gebruik ervan significant.	-
Wrohlich (2004)			
Duitsland. Kosten van kinderopvang. [CS]	Als de kosten voor kinderopvang lager liggen, ligt de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen licht hoger.	-	Het effect is groter in West-Duitsland.

Tabel 5. Nationale studies naar de prijselasticiteit van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen

<i>Wat wordt onderzocht?</i>	<i>Wat werkt...</i>	<i>..voor wie...</i>	<i>...en onder welke omstandigheden?</i>
Akgunduz & Plantenga. Childcare prices and maternal employment: a meta-analysis.			
Met behulp van een meta-analyse van internationale literatuur wordt het effect van de kosten van kinderopvang op de arbeidsparticipatie onderzocht.	De Europese en Canadese literatuur laten een gemiddelde prijselasticiteit van -0,19 zien. Voor de Amerikaanse literatuur wordt een gemiddelde prijselasticiteit van -0,35 gevonden.	-	Er wordt gesteld dat in landen waar vrouwen veelal parttime werken, de prijselasticiteit lager is. In zulke landen (Scandinavië, Nederland) zal beleid gericht op de kosten van kinderopvang minder effectief zijn.
De Boer, CPB. 2015. The effectiveness of fiscal stimuli for working parents.			
Het effect van fiscale stimuli op werkende ouders in Nederland wordt onderzocht.	Er wordt een prijselasticiteit van -0,09 gevonden.	Vrouwen.	-
Jongen, CPB. 2010. Childcare subsidies revisited.			
Met behulp van een algemeen-evenwichtsmodel wordt het effect van kinderopvangsubsidies op de arbeidsparticipatie in Nederland geanalyseerd.	Er wordt een prijselasticiteit van -0,03 tot -0,04 voor secondary earners en -0,09 voor alleenstaande ouders gevonden.	Secondary earners en alleenstaande ouders. Er wordt niet gedifferentieerd voor mannen en vrouwen.	-
SEO, 2011. De waarde van kinderopvang.			
Er wordt een maatschappelijke kosten-batenanalyse opgesteld van verschillende beleidsopties in Nederland.	Er wordt een prijselasticiteit van -0,06 gebruikt in de kosten-batenanalyse.	Vrouwen.	-
SEO 2015. Het economisch belang van kinderopvang.			
In deze maatschappelijke kosten-batenanalyse wordt onderzocht wat de economische waarde van kinderopvang is voor de Nederlandse economie. Er wordt onder andere gekeken naar de arbeidsparticipatie van vrouwen.	In de kosten-batenanalyse wordt uitgegaan van een prijselasticiteit van 0,05 en 0,12 voor respectievelijk moeders met partner en alleenstaande moeders.	De prijselasticiteit is het gemiddelde van de elasticiteiten van moeders met een kind van 0 to 3 en moeders met een kind van 4-12.	-